

Náboženství [1991]

AVU, 5. 3. 1991

01

Minule jsme si řekli, že náboženství představuje jakousi poslední fázi mýtu, kdy mýtus už přestal být s to udržet v jednotě celý lidský život. Mýtus je něco jako prostředí, jako svět; z tohoto světa začínají vypadávat některé prakticky důležité a nezbytné, ale z hlediska mýtu zanedbatelné, zcela opomíjené záležitosti.

02

Tyto záležitosti zůstávají zprvu jen na okraji mytického povědomí, ale jak jich přibývá (často se takto na okraj mýtu dostane i leccos z toho, co mělo původně v mýtu své místo a značnou důležitost), začínají se formovat v samostatnou složku lidského života a světa. Původní jednota se rozpadá, místo jednoho světa tu jsou dva a člověk v nich žije podle okolností střídavě, tedy jakoby schizofrenicky.

03

Na tomto místě je možné namítnout: to je pouhá konstrukce, náboženství je přece něčím mnohem složitějším, bohatějším! Protože podobné námitky lze slyšet často, zařadíme malou úvahu metodickou. Pojem není nic, co by nám mohlo být hotové dáno přírodou nebo naší vlastní přirozeností, ale musíme jej vždycky nasoudit, a to s rizikem, že se nebude hodit a že budeme muset ustavit pojem jiný. Nejlépe to vidíme v diskusi botaniků nebo zoologů, když jde o správné taxonomické zařazení nově objevené rostliny nebo zvířete.

04

Každý takový nově nasouzený pojem nutně zjednodušuje a jistě ochuzuje tu skutečnost, k níž se vztahuje. Proto také jsou některé pojmy obecnější a některé „konkrétnější“, tj. méně obecné, a my můžeme zkoumat jejich vzájemné vztahy. To je krajně nesnadné a někdy dokonce nemožné v rámci myšlení, jež své pojmy neupevnilo nebo je vůbec neustavilo. Příklad: doga vůbec nevypadá jako stejný druh zvířete jako maltézský pinč.

05

Funkce pojmů však spočívá ještě v něčem jiném. To, co se děje kolem nás, se jen výjimečně strukturuje tak, že tu je kámen, tam pes, jinde rostlina nebo strom. Nejčastěji je to jakýsi chaos, kde se nejrůznější věci a děje překrývají a navzájem prostupují tak trochu podobně jako na dětských omalovánkách, kde jsou předtištěna různé značky přes sebe a vůbec není vidět, co může vzniknout, když propojíme jen jeden jejich typ. Z toho stále se proměňujícího chaosu, který se před nás staví nejen vždycky teď, ale k němuž nutně náleží i mnoho minulého a také ještě nenastavšího, ale očekávaného, nám pojmy dovolují vykrajovat jednotlivé skutečnosti (resp. to, co za skutečnosti považujeme) a tak se v tom chaosu vyznat. Je jistě pravda, že můžeme ustavit také pojmy neužitečné a dost špatně fungující; ale pak jsme svobodni je opustit a ustavit si pojmy jiné, lepší.

06

Jak se pozná kvalita pojmů? Na tom, jak se s nimi dobře pracuje. Mezi pojmy lze sledovat jejich logické souvislosti, jejich souhru nebo naopak to, jak se vzájemně vymezují nebo dokonce vylučují. Ale to není vše; s pomocí pojmů a celých pojmových staveb můžeme sledovat určité komplikované ideje a myšlenkové strategie a odhalovat tak souvislosti, které nám na první pohled, ale často i po dlouhém pozorování a rozsáhlých zkušenostech bez pojmových nástrojů zcela unikají.

07

Jaký je tedy výsledek těchto úvah? Pojmy nám nejsou dány „od přírody“, ale jsou naším výtvozem. Proto je můžeme vyměňovat za jiné, pokud nevyhovují. Pojmů užíváme vždycky jen pro jejich očekávanou užitečnost. Nejsou žádné správné a chybné pojmy, jsou jen pojmy a nepojmy, a samy pojmy jsou fungující a nefungující, užitečné a neužitečné, skvělé a k ničemu.

08

Užitečnost pojmů lze poznat nikoliv hned, nýbrž až z toho, jak se s nimi pracuje a kam až nás ve spojení s jinými mohou dovést. Proto námitky proti některým pojmům mohou být právem vznášeny teprve po podrobném vysledování toho, k čemu vedou v rozsáhlejších až i dalekosáhlých souvislostech. Předčasné námitky prozrazují nechuť k myšlení vskutku filosofickému a jsou známkou pojmového a často dokonce jen slovního dogmatismu, který se fixuje na zaběhané postupy a myšlenkové struktury a už se od nich nedokáže odpoutat.

09

Nyní se můžeme vrátit k našemu tématu. Důvod, proč volíme naznačený pojem náboženství a nikoliv jiný, má totiž povahu strategickou. Jistě se ještě pamatujete, že po mýtu, jímž jsme se zabývali minule na základě vaší volby, byla udána dvě další témata, „náboženství“ a „víra“. Do naší strategie musí být proto zakomponováno další téma, které bude mít velký vliv na to, zda se náš experimentální pojem náboženství buď osvědčí nebo neosvědčí. Téma „víra“ musí být tedy od počátku bráno v potaz. A nejen to; určité pojetí víry, které sice vůbec neodpovídá chápání běžnému, ale kterému budeme důvěřovat, protože odpovídá základně významnému fenoménu, za jehož objev vděčíme jedné staroizraelské tradici, si přímo vynucuje vypracování nového, od běžného odlišného pojetí i samotného náboženství. Náš nezvyklý pojem má tedy své hlubší zdůvodnění, které se ovšem vyjeví až později.

10

Pro náboženství v našem pojetí je tedy charakteristický přede vším jiným dvojitý rys: je to forma mýtu, a to upadajícího a již nedokonale fungujícího mýtu, a je to rozpolcenost světa a života na dvě složky, sakrální a profánní. A mýtus jsme si minule charakterizovali jako svět, v němž je všechno závislé na tzv. praminulosti, tj. na těch dějích a činech, které už se staly a byly vykonány, takže jsou minulé, ale které právě tím, že už jednou byly úspěšně provedeny, se staly jednou provždy skutečnými a mohou být kdykoliv obnoveny, reaktualizovány tím, že je někdo napodobí či spíše že se s nimi přímo ztotožní, identifikuje.

11

Rozpolcenost světa, v němž žije náboženský člověk, má proto docela určité a nám dobře známé rysy. Někdy se mluví o dvou rozměrech lidského života a světa, o vertikálním a horizontálním. Vertikálně je člověk ve vztahu k božstvu a božím věcem, horizontálně žije v čase a v souvislostech jen profánního charakteru. Ve vztahu k Bohu má náboženský člověk dojem vytrženosti s každodenních souvislostí, zakouší vztah k věčnosti. Jeho zbožnost a náboženské zanícení má málo co společného s jeho všedním životem. Služba Bohu je vydělena z kontextu denních starostí a svízeli a stává se svátkem, slavnostní příležitostí, kdy člověk nechává vše profánní mimo chrám, sám na to vše zapomíná a chce, aby na to bylo i kosmicky zapomenuto. Je si vědom své provinilosti a proto touží po zahlazení svých vin. Opuštění však nehledá u těch, proti nimž se provinil, ale soustřeďuje se na svou vinu mytickou či metafyzickou a zbavuje se jí obřadem, rituálem. Takto ve svých představách očištěn, vrací se do profánního života, aby

se znovu umazal a znečistil. To znečištění pak připisuje bídnému a marnému světu, který už nyní je ztracen a zatracen a který proto nemusí být brán s poslední vážností – na něm moc nezáleží, leccos se tam schová. Člověk se nikdy necítí být bídákem pro to, co dělá ve světě, protože na tom vposledu nezáleží, ale cítí se bídákem před Bohem nebo před nejrůzněji chápanými božstvy, když nesplní své povinnosti vůči nim. A tyto „náboženské“ povinnosti mají vždycky rituální a magický charakter. Nemohou být plněny v rámci každodennosti a kdekoliv, ale v časech a místech k tomu zvlášť určených, tj. v posvátných dobách a v posvátných prostorech, tj. při bohoslužbách a náboženských slavnostech a na posvátných místech či přímo v chrámech.

12

Křesťanství bývá běžně považováno za náboženství a křesťané sami je tak také většinou chápou. Křesťanství samo je však velmi komplikovaný historický fenomén, v němž koexistují četné navzájem si odporující složky. Nejnápadnější je jeho synkretický filosoficko-theologický charakter. Křesťanská teologie se ustavila jako vysloveně unikátní pokus o užití řeckého pojmového myšlení k vyjádření bytostných principů životní i myšlenkové orientace nejen neřecké a v mnohém i protiřecké, ale nemytické a vysloveně protimytické. To ovšem muselo vést k četným nesnázím nejen myšlenkovým, ale také životně praktickým.

13

Především ona nemytická a protimytická a tudíž také protiná- boženská orientace nebyla žádným izraelským folklórem a také vůbec nenáležela k nějakým původním rysům starého Izraele. Bylo tomu právě naopak. Když se začtete do starozákonních textů, zjistíte, že lid i se svými vůdci ustavičně znovu upadal do „pohanství“, do baalismu, do „sloužení bohům cizím“ a tedy do modloslužby „ukydaným bohům“, vyrobeným lidskýma rukama. Proroci nepřestávali útočit právě na tuto obecnou náboženskost.

14

Někdo by mohl namítnout, že to je nesprávná interpretace, že šlo prostě jen o spor jednoho náboženství proti všem jiným, že šlo o zvláštní nedůtklivost a žárlivost izraelského Boha. Tak se to často vykládá, ale svědčí to o velmi povrchní znalosti izraelských dějin. Izraelci byli nomádi, pastevci putující se svými stády stále od jedné pastviny k jiné. A teď si představte, že někdo zakáže a zruší všechny svatyně a posvátné háje a vůbec všechna posvátná místa a soustředí tzv. bohoslužbu na jediné místo v celé zemi. A to je přesně to, co bylo provedeno za tzv. Joziášovy reformy (2.Kr 22–24.kap.).

15

Občas je v knihách Královských zmíněn král, který „činil to, což pravého jest před očima Hospodinovými“. Tak se to píše např. o Jotamovi (2.Kr 15,34), ale pak je dodáno: „Avšak vý- sosti nebyly vždy zkaženy, ještě lid obětoval a kadil na vý- sostech.“ (v.35). A právě tomu učinil přítrž Joziáš, který je sice rovněž charakterizován jako ten, jenž „činil to, což pravého jest před očima Hospodinovými“ (22,2), ale nadto se o něm praví: „A nebylo mu podobného krále před ním, kterýž by obrátil se k Hospodinu celým srdcem svým a celou duší svou, i všemi mocmi svými..., ani po něm nepovstal podobný jemu“ (23,25), a to právě proto, že zkažil a zničil všechno, co mělo nějakou souvislost s náboženskými praktikami, včetně bohoslužebných nádob, posvátných hájů, obětišť, sesadil a vyměnil mnoho kněží, mnoho jich bylo dokonce pobito, pobořil oltáře, potřískal obrazy, zničil a poskvřnil výsosti, dokonce i takové, „jichž byl nadělal Šalomoun král Izraelský“ (v. 13), a vyplenil „i věštce a hadače, obrazy i

ukydané bohy, a všechny ty ohavnosti, co jich kde bylo viděti v zemi Judské a v Jeruzalémě“ (v.24).

16

Výsledek toho všeho však nebyl zdaleka jednoznačný, neboť čteme: „Avšak neodvrátil se Hospodin od prchlivosti hněvu svého velikého... Protož řekl Hospodin: Také i Judu odvrhnu od tváři své, jako jsem zavrhl Izraele, a opovrhnu to město, kteréž jsem vyvolil, Jeruzalém, i ten dům, o němž jsem byl řekl: Jméno mé tam bude.“ (23,26–27). Slyšíme v tom zřetelně hluboké opovržení: nemluví se ani o chrámu, ale o domě, pro který už není použit. To připomíná Ježíšova slova „zrušte chrám tento“, pro která byl odsouzen.

17

A pak ovšem tu jsou jasná slova proroků. Snad nejzřetelněji to je vysloveno hned v 1.kapitole Izaiáše. „K čemu jest mi množství obětí vašich? dí Hospodin. Syt jsem zápalných obětí skopců a tuku krmných hovad, a krve volků a beránků a kozlů nejsem žádostiv. Že pak přicházíte, abyste se ukazovali přede mnou, kdož toho kdy z ruky vaší hledal, abyste šlapali síně mé? Nepřinášejte více oběti, což je marnost. Kadění v ohavnosti mám, novměsíců a sobot a svolávání nemohu trpěti, (nepravost jest,) ani shromáždění. Novměsíců vašich a slavností vašich nenávidí duše má; jsou mi břemenem, ustal jsem, nesa je. Protož, když rozprostíráte ruce vaše, skrývám oči své před vámi, a když množíte modlitbu, neslyším; nebo ruce vaše krve plné jsou.“ (Iz 1,11–15.)

18

Je vskutku těžko si představit ostřejší odmítnutí zbožných návyků a religiálních praktik, včetně takových, které jsou v křesťanských církvích považovány za samozřejmé. A co tedy je postaveno proti tomu jako požadavek samotného Hospodina? To je právě nejpoučňavší. „Umejte se, očistěte se, odvrzte zlost skutků vašich od očí mých, přestaňte zle činiti. Učte se dobře činiti, hledejte soudu, pozdvihněte potlačeného, dopomozte k spravedlnosti sirotku, zastaňte vdovy.“ (v.16–17.)

19

Vidíme, že uvedené požadavky – které se ostatně opakovaně vyskytují i u dalších proroků a také u Ježíše, který nejednou opakuje prorocký důraz na „milosrdenství a soud“ – jsou čímsi vysloveně nenáboženským, nerituálním a neposvátným, ale týkají se jednoznačně každodenního, tj. profánního života a profánních mezilidských vztahů. K tomu můžeme uvést ještě další doklad, tentokrát novozákonní.

20

V Jakubově epištole se na konci 1.kapitoly dočteme, že je zapotřebí rozlišovat mezi náboženstvím pravým a marným. A to první je charakterizováno tak, že zase na něm není vlastně nic náboženského. „Náboženství čisté a neposkvrněné před Bohem a Otcem totož jest: Navštěvovati sirotky a vdovy v souženích jejich a ostříhati sebe neposkvrněného od světa.“ (Jak 1,27.) To je zjevné navázání na proroky, konkrétně také na citovaného Izaiáše. Jsou tu však dva problematické body, které nemůžeme přejít bez poznámky.

21

Především tu je ta okolnost, že je vůbec použito slova „náboženství“ (THRESKEIA, religio munda x vana). To slovo je zcela nepochybně naprosto přeznačeno, takže znamená něco úplně jiného než v běžném použití. Má v té věci nač navazovat, neboť i slovo „bůh“ muselo být naprosto přeznačeno. Ale právě s tím jsou spojeny

obrovské nesnáze. Zmocnit se takto nějakého významného slova a prosadit jeho nový význam je možné a přípustné všude tam, kde původní jeho význam je už otřesen nebo alespoň oslaben. Jinak je třeba počítat někdy až s děsivou setrvačností nejen původního slova, ale i jeho kontextů a celého širokého pozadí. A právě z těchto důvodů je zapotřebí vždycky důkladně zvážit, není-li účelnější a také účinnější si vybrat slovo jiné nebo dokonce volit něja- ký neologismus.

22

A pak je tu ještě druhý problém. Proč užívá Jakub tak pode- zřelé formulace jako „ostříhati sebe neposkvrněného od světa“ (v.27)? Jsou tu dvě možnosti, jak tato slova interpretovat. Na první pohled se zdají potvrzovat rozdělení světa na sféru religiózního posvátna a profánního světa. Jestliže však ono religiózní posvátno apoštol Jakub přeznačuje na marné nábo- ženství a naproti tomu jako pravé náboženství označuje to,co se nám dnes jeví jako nenáboženský apel, zůstává neprůhledný onen negativní odkaz ke „světu“, jímž máme zůstat „neposkvrněni“ a jímž má zůstat neposkvrněno i ono pravé náboženství. Buď apoštol celou věc nedomyslíl, anebo je chyba na naší straně.

23

Předpokládejme nejprve, že chybu děláme my. V čem by mohla spočívat? Mám dojem, že i vám už se začíná jasnit. Aníž bychom se to pokusili zdůvodnit a aniž bychom si to vůbec i jen uvědomili, předpokládáme zcela samozřejmě, že „svět“ je profánní. Zde je tedy ona hledaná chyba. Svět je profánní dnes a pro nás, ale to je výsledek dlouhého procesu tzv. od- svěcení či odposvátnění světa, jinak také sekularizačního procesu. Ten však nemůžeme předpokládat pro dobu apoštolskou a dokonce ještě ani pro dobu mnohem pozdější, snad pro celý středověk. Zkrátka a dobře: v pohledu apoštola Jakuba je sám svět plný všelijakých božstev, magie, náboženských praktik a podobných nepravostí a marností. Musíme si uvědomit, že šlo o pokročilý helenismus, kdy se pandemicky šířily nejrůznější orientální mýty, nejednou zkřížené s filosofií a dokonce i s některými prvky židovskými nebo křesťanskými.

24

Když si tedy přeložíme slova apoštola Jakuba (údajného auto- ra epištoly) do našeho dnešního jazyka a jeho terminologie, budeme jim rozumět jako varování před náboženským světem,tj. přede všemi těmi rituály a magií a obětováním a posvátnými úkony atd.atd., před nimiž máme udržet své pravé, protože nenáboženské „náboženství“ neposkvrněné. „Zsvětštělé“ tedy nejsou ty činy ani myšlenky, o nichž dnes mluvíme jako o pro- fánních a světských, nýbrž naopak jako „poskvrněné od světa“ musí být posuzováno vše, co odvádí pozornost od soužení sirotků a vdov a stará se o slavnosti, obřady, obětování, o chrám a chrámový provoz a službu atd.

25

Přesně do tohoto obrazu zapadá i působení Ježíšovo. Po vzoru Izaiášově relativizuje a problematizuje sobotu (sabat) a též chrám, jak jsme už viděli. Jeho podobenství o milosrdném Sa- maritánovi je úderné: muž ze Samaří, který nebyl za Izraelce považován, učinil - máme-li užít slov o králích - to, což jest pravého před očima Hospodinovýmá, zatímco kněz a Levita se zachovali špatně, protože chrámové službě dali přednost před skutkem milosrdenství.

26

Tak jsme před sebou nechali rozvinutou dvojí myšlenku, anebo spíše dvojí chápání a pojetí „náboženství“. Myslím, že mi dáte za pravdu, že by bylo nanejvýš pracné přesvědčovat dnes téměř všechny křesťany a vůbec Evropany,

že pod slovem „náboženství“ mají mít na mysli něco docela jiného než dosud. Mám za to, že bude rozumnější tomu slovu ponechat zhruba ten význam, jaký si v dlouhé své historii podrželo, a místo toho se soustředit na zdůvodnění čehosi, co ovšem také většinu lidí ohromně překvapí, totiž že ani židovství (staré), ani křesťanství nejsou žádná náboženství, resp. že je musíme považovat za cosi odpadlého, scestného a zvrhlého, pokud se z nich snad náboženství stalo. Zatím však můžeme doufat, že to je jen znečištění či poskvrnění napravitelné.